

TEZKİRE-İ HÂCEGÂN'A GÖRE DOĞU TÜRKİSTAN'DA HOCALAR DÖNEMİ

Coşkun KUMRU¹

ÖZ

Bu çalışma, Muhammed Sâdık Kaşgârî'nin Tezkire-i Hâcegân isimli eserinin Doğu Türkistan'da bulunan nüshası temel alınarak gerçekleştirilmiştir. 1768-1769 yılları arasında Kaşgar'da yazılmış olup, Çağatay Türkçesi ile kaleme alınan eser 90 varaktan oluşmaktadır. Tezkire-i Hâcegân, Doğu Türkistan tarihinin en önemli kaynak eserlerinden biridir. 1680-1750 arasındaki dönem aynı zamanda Hocaların aktif rol oynadığı önemli bir tarihsel zaman dilimini ifade etmektedir. Kaşgârî eserinde Afâk Hoca olarak bilinen Hidayetullah'ın, Cunganların destek ve himayesiyle gücü elde edişini, Hocaların “Aktağlık-Karatağlık” olarak bilinen iki ayrı hizip halinde mücadelesini anlatmakta ve genel itibarıyla Doğu Türkistan'ın politik, dinî ve kültürel yapısı hakkında bilgi vermektedir. Tezkire-i Hâcegân Uygur edebiyatının önemli bir tezkiresi olmasının yanı sıra Mahdûm-ı Âzam Hoca Ahmed Kâsânî'nin soyundan gelen hocalar hakkında da önemli malumat sağlamaktadır. Bu bakımdan Tezkire-i Hâcegân Doğu Türkistan hocalarına dair en önemli kaynak eser olma hüviyetini korumaktadır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Sadık Kaşgârî, Tezkire-i Hâcegân, Hocalar Devri, Doğu Türkistan.

¹Arş. Gör., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, ckumru(at)pau.edu.tr.

HODJAS PERIOD IN EAST TURKESTAN, ACCORDING TO TEZKİRE-İ HACEGAN

ABSTRACT

This study is about the manuscript that found in Eastern Turkestan entitled as Tezkire-i Hâcegân which is written by Muhammed Sadık Kaşgari. It's written between 1768 and 1769 in Kaşgar. The work that penned by Chagatai Turkish is consists of 90 leaves. Tezkire-i Hâcegan is one of the most important resource of East Turkestan history. 1680-1750 period is an important period of history that hodjas were active at that time. Kaşgari gives an information his own work about Hidayetullah who known as Afak Hodja obtained power with the support and patronage of the Cungars, Hodjas struggle in two seperate groups known as "Aktağlık-Karatağlık" and generally politic, economic and social structure of the East Turkestan. In addition to being an important tezkire (biography) of Uygur literature, Tezkire-i Hâcegân provide an important information about hodjas that descendant of the Mahdum-ı Azam Hodja Ahmed Kasani. In this regard Tezkire-i Hâcegan is the most important source of the Turkistan hodjas.

Key Words: Muhammed Sadık Kaşgari, Tadhkira-i Khwajagan, Hodjas period, East Turkestan.

Kumru, Coşkun. "Tezkire-i Hâcegân'a Göre Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi". *ulakbilge* 5. 14 (2017): 1247-1267.

Kumru, C. (2017). "Tezkire-i Hâcegân'a Göre Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi". *ulakbilge* 5 (14), s. 1247-1267.

Giriş

Muhammed Sâdık Kaşgârî² tarafından 1768-1769 yılları arasında kaleme alınan ve "Hocaların Tezkiresi" mânâsına gelen Tezkire-i Hâcegân'da Cungan hanlığı yönetimi altındaki Doğu Türkistan'da 1680'den 1750'lere kadar meydana gelen olaylar tasvir edilmektedir. Hocalar ailesinin önemli bir figürü olan Hoca Hidayetullah'ın Cunganların yardımıyla iktidara geliş sürecini ve hocaların Aktağlık-Karatağlık adı altında iki ayrı hizip şeklindeki mücadelesini aktaran Kaşgârî, dönemin siyasi, manevî ve kültürel vaziyetinin de panoramasını çizmektedir.

Çağatay Türkçesiyle kaleme alınan eserde tarihi hadiselerin aktarıldığı bölümler mensur, meşhur kişilerin aktarıldığı kısımlar ise manzum olarak yazılmıştır. Eserde yer alan bütün şiirlerde nazım birimi olarak beyit kullanılmıştır ve manzum bölümlere *Nazım* başlığı konulmuştur. Eserde Farsça ve Arapça parçalara yer verilmekle beraber akıcı ve anlaşılır bir dil kullanılmıştır. Kaşgârî eserinin giriş bölümünde Tezkire-i Hâcegân'ı, Kaşgar hâkimi Osman Bey'in annesi Rahime Ağci'nin talebi üzerine kayda geçirdiğini ifade etmektedir. Azizler olarak tanımladığı hocaların vakalarını bir tezkire halinde yazma isteği ile hareket ettiğini belirten Kaşgârî, Hoca İshak Velî'ye ithaf ettiği eserini rûz-ı yekşenbe yani Pazar günü tamamlamıştır.

Mahdûm-ı Âzam³ olarak bilinen ve Nakşibendî tarikatının atası sayılan Hoca Ahmed Kâsânî'nin soyudan gelen hocalar, bu coğrafyadaki otorite boşluğundan yararlanarak nüfuzlarını giderek artırmışlar ve sonunda siyasi iktidarı ele geçiren politik bir güç olma noktasına kadar gelmişlerdir. Hocalar ailesi, Nakşibendî sûfleri olarak sadece dinî bir otorite olarak görülmemeli, aynı zamanda uzun yıllar Doğu Türkistan'ın politik işlerinde etkili olan bir güç olarak da değerlendirilmelidir.

Muhammed Sâdık Kaşgârî'nin Tezkire-i Hâcegân adlı eseri, Doğu Türkistan'ın siyasi hayatında çok önemli bir yer tutan Hocaların biyografisi olmasının yanı sıra Hocalar devri tarihine ışık tutan birçok değerli bilgiyi ihtiva etmektedir. Eserin önemi daha bir yüzyıl geçmeden ilim âlemince fark edilmiş ve

² 1725-1849 yılları arasında yaşamış olan Kaşgârî hem tarihçi, hem de şairdir. Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Muhammed Sâdık Kaşgârî, *Tezkire-i Azizan*, (haz. Nicat Muhlis, Şemsidin Emet), Kaşgar 1988.

³ Hayatı hakkında Bkz. Bakhtiyar Babajanov, "Biographies of Makhdum-ı A'zam al-Kasani al-Dahbidi, Shaykh of the Sixteenth-Century Naqshbandiya", *International Journal for Oriental Manuscript Research*, V/II, St. Petersburg 1999 ; Henry Gerard Schwarz "The Khwajas of Eastern Turkestan", *Central Asiatic Journal*. XX, Wiesbaden 1976 ; Necdet Tosun, "Kâsânî, Ahmed", *TDVİA*, Cilt 24, İstanbul 2001 ; Robert Barkley Shaw, "The History of the Khojas of Eastern Turkistan summarised from the Tazkira-i Khwajagan of Muhammad Sadiq Kashghari" (ed. with introduction and notes by N. Elias), *Published as Supplement to the Journal of the Asiatic Society of Bengal*, LXVI/1, Calcutta 1897.

kısmen özet şeklinde de olsa Batı dillerine çevrilmeye başlanmıştır. Tezkire-i Hâcegân'ı çalışmasında ilk olarak Çokan Çengiz Velihanov kullanmıştır. Bunun yanı sıra, Robert Barkley Shaw⁴ ile Martin Hartmann'ın⁵ makalelerine kaynak teşkil etmiştir. Güncel araştırmalar arasında Tezkire-i Hâcegân'ın nüshalarına ilişkin çalışmalar da bulunmaktadır.⁶

Tezkire-i Hâcegân; *Tezkire-i Âzizân*, *Tezkire-i Cahan*, *Durrü'l-Mazhar* gibi birtakım adlarla da bilinmektedir. Eserin bir nüshası Kaşgar'da 1988 yılında Uygur lehçesi ile basılmıştır. Nicat Muhlis ve Şemsidin Emet, 1907'de Molla Abdusemet Ahun tarafından kopya edilen nüshadan yararlanarak, eseri matbu harflerle yayımlamışlardır. Almatı ve Kaşgar'da neşredilen eserin yirmiden fazla el yazması bulunmaktadır. Bunlardan bazıları Oxford, Londra, Paris, Berlin, Lund, St. Petersburg, Taşkent, Urumçi ve Pekin'de yer almaktadır (Sawada, 2010: 10). Tezkire-i Hâcegân'ın bugüne kadar günümüz alfabesiyle neşri yapılmaması ise büyük bir eksiklik olarak dikkat çekmektedir.⁷

Bu çalışmanın amacı Hocalar devrinin en önemli kaynak eseri olan Tezkire-i Hâcegân perspektifinde Doğu Türkistan'ın siyasi, manevî ve kültürel hayatını aydınlatmaktır. Nakşibendî tarikatının temsilcisi olan hocaların Cungan hâkimiyeti altındaki Altışehir'de tesis ettikleri düzeni, dönemin siyasi ve manevî hayatını belirleyen tasavvuf cereyanları üzerinden okumak önemlidir. Din ve siyaset ilişkisi yani bir nevi dinin siyasallaşması bu noktada dikkat çekici bir husustur. Netice itibarıyla ortaya çıkan Nakşibendiye'nin kendi dünyasını en çok belirlediği coğrafya da Hokand ve ötesi, yani Doğu Türkistan sahası olmuştur.

1. Doğu Türkistan'ın Siyasi ve Manevî Arka Planı

Cengiz Han yönetiminde Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşu, Orta Asya Türkleri için şüphesiz bir dönüm noktasıdır. Bu dönem siyasi yaşamdan, ekonomik ve toplumsal hayata kadar her şeyin değişime uğradığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugünkü Orta Asya coğrafyasının etnik yapısının büyük ölçüde Cengiz

⁴ Çalışma için Bkz. Robert Barkley Shaw, "The History of the Khojas of Eastern Türkistan summarised from the Tazkira-i Khwajagan of Muhammad Sadiq Kashghari" (ed. with introduction and notes by N. Elias), *Published as Supplement to the Journal of the Asiatic Society of Bengal*, LXVI/1, 1897.

⁵ Çalışma için Bkz. Martin Hartmann, *Ein Heiligenstadt im Islam: Das Ende der Caghataiden und die Herrschaft der Chogas in Kasgarien. Der Islamische Orient I*, 1905.

⁶ Çalışma için Bkz. Minoru Sawada, "Three groups of Tadhkira-i Khwajagan: Viewed from the chapter on Khwaja Afaq", *Studies on Xinjiang Historical Sources in 17-20th Centuries*, (edited by James A. Millward, Shinmen Yasushi, Sugawara Jun), 12, Tokyo 2010.

⁷ "Muhammed Sâdik Kaşgârî'nin Tezkire-i Hâcegân Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi" başlıklı konu Yüksek Lisans Tezi olarak tarafıma çalışılmıştır. Bkz. Coşkun Kumru, *Muhammed Sâdik Kaşgârî'nin Tezkire-i Hâcegân Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2016.

eseri olduğunu dikkate aldığımızda, Cengiz döneminin Türkistan tarihi açısından önemi daha rahat anlaşılabilir. Cengiz Han tarafından yeniden tasarlanan ve geliştirilen dinî anlayışların yerleşik dinlerle ilişkisi dikkat çekicidir. Yerleşik düzen ile bozkır kültürü arasındaki farkların giderek belirginleşmeye başladığı bu devirde, din ve siyaset kurumu arasındaki ilişkiler sürecin bir parçası olarak yerini almıştır. Bozkır coğrafyasında İslamlaşma, Yesevî karakterli Tasavvufî Türk dindarlığının bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Tasavvuf akımı, bozkır değerlerine bağlı toplulukların sonraları kuracakları imparatorluklarının da itici manevî arka planını oluşturmuştur. Türk dünyasında dinî hayat üzerindeki Cengizli etkisini anlayabilmek, konumuzu temellendirmek bakımından önemli bir hareket noktasını teşkil etmektedir.

Orta Asya coğrafyasında İslâmiyetin yayılmaya başlamasıyla birlikte VIII. yüzyıldan itibaren bölgede zâhid ve sûfiler görülmeye başlanmıştır. XIII. yüzyıl başlarındaki Moğol istilası sebebiyle iktisadî ve manevî bir sıkıntı içine düşen Orta Asya halkı için tasavvuf kurumları bir anlamda sığınak merkezi işlevi görmüştür. Bölgenin İslamlaşma sürecine baktığımızda yine sûfilerin önemli katkıları olduğu da bilinmektedir. Sûfilik cereyanı, Türkistan ve bilhassa da Horasan'da en canlı çevresini bulmuş ve XI. yüzyıldan itibaren Türk- İslâm ülkelerinin çeşitli tarikatlar içinde çalkalanmasına sebebiyet vermiştir.

Orta Asya'da tarikatların kuvvetlenip güç kazanmaya başladığı esnada Doğu Türkistan havalisinde de kuvvetli bir İslamlaşma akımı geliyordu. Nakşibendi tarikatı, yavaş yavaş siyasi, manevî ve kültürel hayatı belirlemeye başlamıştır. Özellikle Doğu Türkistan, Nakşibendî tarikatının çekim merkezi haline gelmiştir. Bu noktadan hareketle tasavvuf cereyanları üzerinden manevî hayattaki gelişmelere izahat getirebilmek mümkündür.

Timur sonrası Türkistanı, siyasi ve iktisadî sıkıntıların baş gösterdiği, otorite boşluğunun doğurduğu kaotik bir görünüm arz etmektedir. Türkistan'ı bir arada tutan siyasi çatının çökmesi ve evvelce değindiğimiz yoğun tarikat faaliyetleri şüphesiz bölgeyi dinî grupların serbestçe hareket etmesine müsait bir zemin haline getirmiştir.

Makalemize temel teşkil eden Tezkire-i Hâcegân'da anlatılanlar işte bu tasavvuf cereyanının yoğun tesirini gösterdiği Doğu Türkistan sahasında yaşanan gelişmelere ışık tutmaktadır. Bu bakımdan Doğu Türkistan coğrafyasında Sünni inancın ağırlık kazanarak diğer heterodoks akımlara baskın gelmesi söz konusu coğrafyada yeni bir anlayışı vücuda getirmiştir.

2. Hocaların Menşei ve Altışehir'de Hâkimiyet Devri

Tezkire-i Hâcegân'ın yazarı Muhammed Sâdık Kaşgârî, Cunganların hâkimiyeti altındaki Doğu Türkistan'da yaşanan siyasi gelişmelere ve bu bağlamdaki mücadelelere dair kıymetli bilgiler vermektedir. Kaşgârî eserinde Afak Hoca olarak bilinen Hoca Hidayetullah'ın, Cungar Devleti'nin yardım ve himayesi ile Altışehir'e yönetici olarak atanmasından 1750'lere kadar olan siyasi hadiselerle yer vermektedir. Bilindiği gibi XVII. ve XVIII. yüzyıl, ünlü bir Nakşibendî şeyhi olarak bilinen Mahdûm-ı Âzam'ın torunları olan hocaların Doğu Türkistan siyasetinde aktif rol oynadıkları devirdir. Mahdûm-ı Âzam'ın ölümünden sonra oğullarından İşan Kalan, "İşkiya" tarikatını; Hoca İshak Velî de, "İs'akiye" tarikatını kurmuşlardır. Bu tarikatların talebe ve mensupları, tarikat kurucularının yolunda yürüyerek, İşkiyalıların dahil olduğu Aktağlık ve İs'akiyelilerin bağlı bulunduğu Karatağlık gruplarına ayrıldılar. Ak Tağlık'ın merkezi Kaşgar, Kara Tağlık'ınki de Yarkend oldu (Hayit, 1995: 15-16). Ak ve Kara şeklindeki adlandırmaların ise hocaların başlarına taktıkları takkelerin renginden kaynaklı olduğu bilinmektedir. Türkleşmiş son Çağatay hanlığı olan Saidiye hanlığının yıkılmasıyla küllerinden Hocalar saltanatı doğmuştur. Bu dönem aynı zamanda dolaylı bir Cungar hâkimiyeti devridir. Batı Moğollarının önemli bir kolu olan Cunganlara, Oyratlar denildiği gibi Türkler tarafından da Kalmuk şeklinde ifade edilmiştir.

XVII. ve XVIII. yüzyıl boyunca iki hoca soyu, yani Mahdûm-ı Âzam'ın iki çocuğunun soyundan gelen Aktağlık ve Karadağlık hocaları güçlerini genişletmiş ve kukla yerel yöneticilerle birlikte bir dizi şehir devletini yönetmişlerdir (Togan, 1991: 474). Tezkire-i Hâcegân'da Hocaların şecere ve silsilelerine dair detaylı bilgiler verilmiş, soyları Hz. Hüseyin vasıtasıyla Hz. Peygamber'e dayandırılmıştır. Fakat Hocaların soylarına dair birkaç farklı kaynaktan ise şecereler Hz. Hasan'a dayanmaktadır. Bu noktadan hareket edersek Hocaların soylarını sahte şecerelerle Hz. Peygambere dayandırarak geniş bir nüfuz sağlamayı amaçladıkları ve faaliyetlerine meşru bir zemin oluşturmaya çalıştıklarını ifade etmek mümkündür.

Mahdûm-ı Âzam'ın Bibica Hatun'dan olma oğlu Hoca İshak Velî'nin zamanla babasının müridlerinden olan Halife Hurdik'in dikkatini çektiğini ve Belh Hâkimi Muhammed Han'ın onu yanına çağırdığından bahseden yazar, İshak Velî'nin faaliyetleri hakkında bilgiler vermektedir. Bu bağlamda Hoca İshak Velî'nin kerametlerine yer veren Kaşgârî, onun Kaşgar hâkimi Abdülkerim Han'ın damadı olan Muhammed Sultan'a manevi destek vererek tahta çıkmasını sağladığından bahsetmektedir (T. H., vr. 7a).

Eserde özellikle hocaların kerametleri sıklıkla işlenen bir tema olmuştur. Bundaki amaç, tarikata bağlılığı zayıf olanların bağlılığını güçlendirmek, tarikata

mensup olmayan insanları ise tarikata kazandırmaktı. Söz konusu kerametlerden biri de Buhara hâkimi Abdullah Han'ın kardeşi Rüstem Sultan'ı 50.000 askerden müteşekkil bir orduyla, Kaşgar hükümdarı Muhammed Sultan üzerine yolladığı zaman ortaya çıkmıştı. İshak Velî'nin duaları sonucunda Muhammed Sultan kurtulmuş ve bu olaydan sonra Kaşgar hükümdarı'nın Hoca İshak Velî'ye olan bağlılığı artmıştı (T. H., vr. 7b-8a).

Kaşgârî eserinin bu bölümünde Hocaların soyu hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Kaşgârî'nin aktardıklarına göre Hoca İshak Velî'nin Hoca Kutbeddin ve Hoca Şadi adında iki oğlu bulunmaktaydı:

“Hazret-i Hoca İshak Velîdin iki ferzend kalıb irdi birlerinin atı Hoca Kutbeddin yana birlerinin atı Hâce Şâdi kaddesallahu...” (T. H., vr. 7b).

Mahdum-ı Âzam'ın diğer oğlu olan İshan Kalan'ın da Hoca Yusuf ve Hoca Afak olmak üzere iki oğlunun olduğunu kaydedilmektedir:

“İshan Kalan'ın hem iki oğul ferzendi yâdigar kılıp irdi birleri Hoca Yusuf, yana birleri Hoca Afak, ammâ Hoca Afak inkıyâd birle â'lemge velilik birle meşhur boldı tola halk evlerge hizmetkârlık kemerini bağlab şöhret taftı...” (T. H., vr. 8b).

Müellifin aktardığına göre, Hoca Yusuf ve Hoca Afak Kaşgar'a geldiklerinde insanlar tarafından hürmetle karşılanmışlardır. Bu arada Muhammed Han'ın öldüğünü Abdullah Han'ın yerine geçtiğini belirten müellif, onun üç oğlu olan Yolbars, Nureddin ve İsmail Han hakkında bilgiler vermektedir. Bu esnada anlatılanlardan Hoca Şadi'nin öldüğünü ve geriye Abdullah ve Ubeydullah isimlerinde iki oğul bıraktığını anlıyoruz. Oğullarının Yarkend'deki dini etkilerine değinen Kaşgârî, oğullardan Hoca Abdullah'ın ölmesiyle dini şef konumuna yükselen Ubeydullah Hoca'dan söz etmektedir.

Hoca Ubeydullah'ın ölümüyle geriye iki oğlu kalmıştır. Bunu, Tezkire-i Hâcegân'daki şu satırlardan anlamaktayız:

“birleri şerâfet gülşeninin goncası Hazret-i Şuayib Hocam, yana birleri melahat meclisinin ser-defteri Danyal Hocam...” (T. H., vr. 10b).

Daha sonra Afak Hoca'nın Keşmir'e doğru yola çıktığını ve yolculuğu sonunda Budistlerin lideri Dalay Lama ile görüşerek ondan İsmail Han'a karşı yardım etmesini istediğini görüyoruz. Bundan istifade eden Dalay Lama ise Cungar Hanı Galdan'a bir mektup yazarak Afak Hoca için yardım istemiştir. Bu mektup Tezkire-i Hâcegân'da şu şekilde geçmektedir:

"ey Sabur Han bu Hoca Afak nihâyeti ulug kişi iken mumın yurtını Yarkend Kaşkar iken bu iki şehrinin ulug Hocası iken İsmail Han tartıp alıp mum koglab çıkarıbdur kerek ki leşker buyrub munın şehrini alıp bergeysiz nâme tamâm ve müsellemler..." (T. H., vr. 11a).

Bu mektup üzerine Cungan Hanı Galdan, uzun süredir Yarkend Hanlığı'nda gözü olan biri olarak tereddütsüz yardım teklifini kabul eder ve harekete geçer. Cungan ordusunun faaliyeti eserde şu şekilde hikâye edilir:

"bu Han kemâl-i tevâzu'lar birle nâme-i mazmûnıga 'amel kılıp tola leşker cem' kılıp Kaşkarga yüzlendi Kaşkar halkıga anglandık ki Afak Hocam Kalmak leşkeri birle kelür imiş âhirü'l-emr İsmail Hannın oğlu Bâbâk Sultan leşker tartıp çıkıp cenk kılıp Sultanga ok tafip şehid boldı Kalmaklar gâlib kelip Kaşkar halkı ita'at kıldı Kaşkarı serencâm kılıp Yarkendge yüzlendiler İsmail Han leşker-i 'azîm birle çıkıp cenk kılıp ol vaktide Yarkend hâkimi İvaz Bikge ol tafip şehid boldı Han bildi ki nâhs öz tarikidedur cenk kalsalar tola halk oladur bu cihetdin Han öz nökerleri birle çıkıp ehl-i şehirge vasiyet kılıp aydı ki bu iki Mahdûmzâdelerni baş kılıp şehrini muhkem tutgay..." (T. H., vr. 11a).

Yapılan seferde İsmail Han'ın oğlu Babak Sultan ve Yarkend komutanı İvaz Bey ölmüş, böylece Cunganların desteğiyle Afak Hoca bütün Altışehir tahtına han ilan edilmiştir. Büyük oğlu Yahya'yı ise Kaşgar'a göndermiştir. Eserde belirtildiğine göre onun hükümdarlığı fazla sürmemiştir:

"likin Hocalık birle taht-ı saltanat revâc tafmadı..." (T. H., vr. 11b).

Anlaşıyor ki Hoca Afak, Hocalık ile Padişahlık bir arada yürümedi diyerek tahtı İsmail Han'ın kardeşi Muhammed Emin'e bırakmış, kendisi de İsmail Han'ın kardeşi olan Hanım Pâdişâh ile evlenmiştir. Eserde anlatıldığına göre bir süre sonra Muhammed Emin Han suikast ile öldürülünce Afak Hoca tekrardan Cungarlara dayanarak hanlığını sürdürmüştür. (T. H., vr. 11b).

Afak Hoca bu dönemde Karatağlık hocalar ve onların taraftarlarına yönelik ciddi bir mücadeleye girişmiş, özellikle Karatağlık hocalardan iki kardeşi, Hoca Şuayib ve Danyal Hoca'ya yönelik baskılarını artırmıştır. Şuayib Hoca ise Keşmir'e doğru dönerken Afak Hoca taraftarlarınca öldürülmüştür (T. H., vr. 12b).

Bir müddet sonra Hoca Afak'ın öldüğünü ve hocalar arasındaki savaşın en şiddetlisinin kendi ailesinden çıktığını görüyoruz. Afak Hoca'nın eşi Hanım Pâdişâh, Yarkend'de oğlu Mehdi Hoca'nın yanında bulunduğu sırada, Afak Hoca'nın büyük oğlu Hoca Yahya Kaşgar'da hükümdar idi. Hanım Pâdişâh hırsları

sonucunda bir müddet sonra Hoca Yahya'yı öldürtünce geride üç oğlu kalmıştır. Onların akıbeti hususunda müellif şu satırları yazmaktadır:

“Hazret-i Yahya hâcemniñ üç oğlu bar irdi ikisini divâneler şehîd kıldı yana bir Hoca Ahmed beraber diler anı tüşük tagka alıb kaçıb anda kotkardılar...” (T. H., vr. 14b).

Hanım Pâdişâh, bir dizi mücadeleden sonra kendi oğlu Mehdi Hoca'yı hanlık tahtına oturtmayı başarsa da kendisi dervişler tarafından öldürülmüştür. Sonraki gelişmeleri şu şekilde sıralamak mümkündür. Hanım Padişâh'ın öldürülmesinden sonra Muhammed Emin Han'ın kardeşi olan Akbaş Han, Yarkend'e gelerek hanlığı tekrar kurduğunu ilan etmiş ve şehirdeki binlerce fanatığı katletmiştir. Kaşgar'daki Aktağlı hocalar ise dağa gizledikleri Hoca Ahmed'i geri getirerek onu Kaşgar Hanlığı'nın hanı ilan etmişlerdir. Akbaş Han, Aktağlı hocalara karşı da bir dizi şiddet eylemi gerçekleştirmiştir. Bu hususta Tezkire-i Hâcegân'da, Akbaş Han'ın Yarkend'de bin tane sufiyi koyun gibi kestiğinden bahsedilir:

“Akbaş Han kelip şehriga kirib Yarkendde ming divâneni tutub koy dik bogazlab...” (T. H., vr. 15a).

Akbaş Han, Hokand'dan Danyal Hoca'yı çağırır ve Yarkend'e gelen Hoca Danyal Yarkend tahtını teslim alır. Bu tabloya baktığımızda görüyoruz ki, Yarkend Karatağlıkların lideri Danyal Hoca'nın, Kaşgar ise Aktağlıkların lideri Ahmed Hoca'nın elinde olmak üzere iki düşman taraf arasındaki mücadeleler sürmüştür.

Kaşgar'ın askeri birlikleri Yarkend kapılarına dayanınca Danyal Hoca, Haşim Sultan adında bir Kazak kabile reisini Yarkend'e davet ederek onu han ilan eder. Bu andan itibaren Kazak ve Kırgızların da hocaların yarattığı siyasi olaylara müdahil olduklarını görmekteyiz. Buna karşılık Kaşgar'daki Ahmed Hoca da Kırgızları kullanma politikasına başvurmuştur. Haşim Sultan ise Yarkend'de bir süre hanlık yaptıktan sonra Yarkend'den ayrılmıştır (T. H., vr. 16a).

Müellifin bundan sonra aktardıklarına bakacak olursak, hanlığın yönetiminde yaşanan değişimlere bağlı olarak, Cunganların Altışehir'e karşı yaptıkları büyük harekât sonucu Hoca Danyal ve Hoca Ahmed'in esir alınarak İli'ye götürüldüğünü görüyoruz. Cunganların Altışehir'i ikinci işgallerinden sonra belirli bir süre yörenin Cunganlar tarafından tek bir elden yönetildiği sonucuna varabiliriz. Bir müddet sonra Cunganlar yöreyi hocalar aracılığıyla idare etmeyi düşünmüş ve tutsak olarak tuttukları Danyal Hoca'yı Yarkend'e han ilan etmişlerdir. Hoca Danyal aynı zamanda Kaşgar, Aksu ve Hoten'in de yöneticisi olarak, yedi yıllık hükümdarlık

döneminde Cungarlara yıllık toplam yüz bin tenge vermeyi kabul etmiştir (T. H.,vr. 19a).

Danyal Hoca'nın ölümünden sonra oğulları çeşitli bölgelere tayin edilmişlerdir. Tezkire-i Hâcegân'daki kayda göre oğullarının tayin edildikleri yerler şu şekildedir:

"Yarkendge Hoca Cihan (Yâkub) hâcemni, Kaşkarga Hoca Yusuf hâcemni, Aksuga Hoca Eyyûb hâcemni, Hotenge Abdullah hâcemni..." (T. H., vr. 20b).

Hoca Danyal'ın çocukları hakkında daha başka bilgiler veren müellif, 1745'de Galdan Sirin'in ölümüyle yaşanan taht değişikliklerinden bahseder. Bu çekişmelerden yara alan Cungarların içinde bulunduğu durumdan istifade etmek isteyen Hoca Yusuf'un bağımsızlığını ilan etme faaliyetlerini aktarır. Bu bağlamda Kaşgar Hâkimi Kuş Bey ve Kırgız-Kıpçak lideri Ömer Mirzâ ile temaslar kuran Hoca Yusuf bir dizi faaliyette bulunur. Bu arada onun temas içinde olduğu ortaklarını Tezkire-i Hâcegân şu şekilde kaydetmektedir:

"Hotenge Gâzi Bikni'nin oğlu Ömer Bik hâkim irdi, Aksuga Abdülvehhab Bik, Uçga Hocası Bikni, Kaşkarga Hoşkefek Bik..." (T. H., vr. 27a).

Cungar Hanı Davaçi bu planlar üzerine Hoca Yusuf'u yakalamak için bir askeri harekât başlatır ve 300 atlı asker gönderir. Kaşgar beylerinden Hüdâyâr'ın planladığı Yusuf Hoca'yı öldürme girişimi sonuçsuz kalır ve Hüdâyâr'ın kendisi öldürülür.

Müellif sonraki bölümlerde Cungar Hanlığı'nın bünyesindeki diğer siyasi olaylara değinerek Han Davaçi ve ortağı Amursana'nın arasının açıldığına vurgu yapar ve Amursana'nın Çin'e sığındığını anlatır (T. H.,vr. 31b-32a). Çin ordusu bu gelişmeler üzerine askeri harekâta girip Davaçi'yi yakaladıktan sonra Altışehir'in işgali gündeme gelmiştir.

Tezkire-i Hâcegân'da belirtildiği üzere, Hoca Ahmed'in Han Hoca'nın yanında Hoca Burhaneddin adında bir oğlu daha vardı. "Hoca Ahmed hâcemni'nin iki oğulları bar irdi birinin atı Hoca Burhanüddin..." (T. H., vr. 51b).

Yazılanlardan anlaşıldığı gibi Yusuf Hoca, Yâkub Hoca ve Abdullah Hoca başta olmak üzere Karatağlık hocalar ve onların taraftarları, Burhaneddin Hocaya karşı savaşmanın çarelerini düşünmüşlerdir. Bu arada Kaşgar hâkim Yusuf Hoca ölmüş ve yerine Yâkub Hoca'nın küçük kardeşi Abdullah Hoca, Kaşgar tahtına oturmuştur. "Hazret-i Abdullah hâcemni taht-ı saltanatda olturguzub..." (T. H., vr. 54b).

Yâkub Hoca'nın ordusu, Burhaneddin Hoca'nın Çin ve Kalmuk askerlerinden müteşekkil ordusuna karşı girdiği savaşı kaybetmiştir. Sonuç olarak, Yâkub Hoca ve Abdullah Hoca başta olmak üzere Karatağlıklar Yarkend'e kaçmıştır. Burhaneddin Hoca, Kaşgar'ı ele geçirdikten sonra asker sayısını artırma yoluna gitmiştir. Karatağlık Hocalar ile Aktağlık Hocalar arasındaki en kanlı son savaş ise Yarkend'de meydana gelecektir. Bilindiği gibi Yarkend şehri Karatağlık hocaların son ve en güçlü kalesi konumunda bulunmaktadır.

Müellifin aktardığına göre, Hoca Cihan olarak da bilinen Yâkub Hoca, Yarkend Hâkim Bey'i Gâzi Bey ve Niyaz Bey'in desteğiyle Yarkend'de savaş hazırlığına başlamıştır. Hoca Burhaneddin'in ordusunu oluşturan unsurlar hakkında Tezkire-i Hâcegân'da şu bilgiler verilmektedir:

“Hitay Kalmak Kırgız â'lem ve nâ-insâflarını ve zâlimlarni dervîş-i divânelarni cem' kılıp debdebe 'asasasını tüzüb...” (T. H., vr. 71b).

Burhaneddin Hoca'nın ordusunda bulunan yabancı askerlerden dolayı Yarkend halkının hak ve adaletin kendi tarafında olduğuna inanmaları tabii bir durumdu. Burhaneddin Hoca şehri doğrudan ele geçiremeyeceğini anlayarak hile yoluna başvurmuş ve Yarkend'e bir mektup yollamıştır (T. H., vr. 69a-69b). Bu mektupla Hoca Cihan ve Yarkend halkını uyaran Hoca Burhaneddin, Çin Hâkânı ve Amursana'nın yarlıklarını hatırlatarak, Yarkend halkının Kalmuk beylerine karşı görev ve vaatlerini unutarak vefasızlık yaptıklarından söz eder ve Davaçi'nin tahttan indiğini, Çin hükümdarının yarlığı ile Amursana'nın Han olduğunu, bütün Kalmuk hududunun güvenliği hale geldiğini ve onlara ait yurtların da hakanın olduğunu ekler. Kendilerinin Çin hükümdarının yarlığını iletmeleri için buraya gönderildiklerinden bahseden Hoca Burhaneddin sözlerine şu şekilde devam eder: Onlar kabul etse hoş, kabul etmezlerse cenk kılın, eğer mağlup olursanız biz bundan sonra çok sayıda leşker gönderip savaş yaparak halkı esir alır, şehirleri harap ederiz diye dinlerine göre yemin kıldılar. Şimdi sizlerin yararına olan şudur ki, sizler düşmanlık kılıcını bırakıp ve ehl-i memleket ile beraber önümüze gelin. Biz hâkân ve beylerden sizin affedilmenizi dileriz. Ümid ederiz ki, bir şehrin Padişâhlığını alırsınız. Bizlerden yakınlık budur. Fakat bu sözleri kabul etmezseniz, olabilecek bütün kötülüklere katlanmak mecburiyetinde kalacaksınız.

Birtakım insanlar üzerinde bu mektubun tesiri olsa da Hoca Cihan'ın yazılanlara tepkisi şiddetli olur ve mektubu parça parça edip ateşe atar: “Hazret-i Hoca Cihan hocam der gazab bolup yarlığı kıldılar ki nâmesini alıb yırtıb rîze rîze kılıp otga saldılar...” (T. H., vr. 69b). Burhaneddin Hoca'nın bu teklife sert tepki verdiğini ve gaza için çevresindeki insanları teşvik ettiğini yazılanlardan anlamak mümkündür.

Hoca Cihan ve Yarkend ordusuna ilk ihanet Yarkend ordusunun komutanı Gazi Bey'den gelmiştir. Burhaneddin Hoca, Gazi Bey'e yolladığı bir mektupta onu ileride Yarkend'in Hâkim Bey'i yapacağı hakkında söz verir. Bu maksatla Gazi Bey, Hoca Cihan üzerindeki nüfuzunu kullanarak onu etkileme yoluna gitmiştir. Hoca Cihan'a götürdüğü teklifte, on iki yaşından yetmiş yaşına kadar asker alarak, herkesin asker olup savaşmasını istemiş ve böylece Hoca Burhaneddin'i yenebileceklerini belirtmiştir (T. H., vr. 79a). Gazi Bey'in bu önerisinin uygulanması sonucu meydana gelen hadiseler Tezkire-i Hâcegân'da şu şekilde hikâye edilmektedir:

Sabahleyin sayıları 40.000 civarında olan Yarkend askeri şehrin kapısından çıkmaya başladı. Her iki taraf savaşa girdiği halde Gazi Bey askerlerin ok atmasını yasakladı. Burhaneddin Hoca'nın askerleri Yarkend askerinin çokluğundan korkarak ümidini kesti. Bu arada Burhaneddin Hoca'nın ordusundan beş yüz kişi Gazi Bey tarafına saldırınca, Gazi Bey kaçmaya başladı. Arkasından bir panik havası hâsıl oldu ve Yarkend askerleri de panik içinde koşturmaya başladı. Abdullah Hoca askerlerin bozulan silahlarını onardı ve kaçanları durdurabilmek için Tokal Mirzâ ile kaçan askerleri geri çevirdi. Yaşanan kargaşa sonucu çok sayıda askerin kanı döküldü ve şehir yas havasına büründü (T. H., vr. 79b-80a-80b).

Bahsedilen gelişmeler üzerine Hoca Cihan vaziyeti düzeltmekten yoksun bir şekilde yanında Yarkend şehrinin önde gelenleriyle birlikte Pamir yaylası tarafına kaçma kararı alır. Bu kaçış olayından bahseden müellif, onların Meshire Kapısı ile Kargalık yolunu takip ederek ilerledikleri yolculuklarına değinir (T. H., vr. 82a). Hoca Cihan başta olmak üzere birçok insan bu yolculuk esnasında öldürülmüştür.

Kaşgârî'nin verdiği bilgilerden anlıyoruz ki, Hoca Burhaneddin'in Altışehir'de hükümdar olması Çin hükümetince kabul edilmiştir. Çin'in ileri sürdüğü yükümlülöklere itiraz etmeyen Burhaneddin Hoca, hem Çin'i hem de Kalmukları arkasına alarak Altışehir'de tekrar Aktağlık Hocaların kukla saltanatını kurmuştur.

Burhaneddin Hoca bir süre sonra Çinlileri ölkeden kovarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Fakat Çinlilerin Kalmukistan'a girişı Burhaneddin'in bağımsızlığını tehlikeye düşürmüştür. Çünkü Çinliler, eskiden Kalmukistan'a bağılı ve bu esnada Çin hükümeti aleyhinde bulunan Doğu Türkistan hükümdarı Hoca Burhaneddin'in üzerine yürüdüler. Burhaneddin memleketi Çinlilere teslim etmemek için hücumu geçen Çin ordusunu silahla karşıladı ve bu kanlı savaş çok uzun sürdü. Bir dizi mücadeleden ve Kuça mağlubiyetinden sonra Hoca Burhaneddin, Aksu'ya çekilerek Çinlilere mukavemet için hazırlıklara koyulmuşken, Kaşgar'daki Karatağlılar ve Çin taraftarları isyan çıkarak şehri zaptettiler. Bu durum karşısında Burhaneddin,

Yarkend'e çekilmek zorunda kaldı. Bir süre sonra Çinliler karşısında tutunamayacağını anlayarak Yarkend'den Hoten'e kaçtı ve Yarkendliler Çinlilerin ilk teklifinde şehri teslim ettiler. Burhaneddin'in kardeşi Hoca Cihan, Çinlilerle yaptığı birkaç çarpışmada mağlup olarak kaçmış ve bunun üzerine Hotenliler teslim olmuştur. Böylece 1758 yılında Çin'in Doğu Türkistan istilası tamamlanmış oldu.

Burhaneddin ile diğer hocalar artık Türkistan'da duramayacaklarını anlayarak Bedehşan'a kaçtılar. Türkistan'ın zaptıyla vazifeli Chao-hui, Bedehşan emirine bir heyet yollayarak hocaları istemiş ve bunun üzerine Emir; Hocaları, Hocası Bey ve Hoşkepek Beyleri iade etmiştir. Hocalardan yalnız Burhaneddin Hocanın oğlu Salih Hoca Hokand'a kaçarak kurtulabilmiştir. Tutuklanan hocalar daha sonra idam edilmiştir (Bekin, 1981: 17-20). Mançu hanedanının 1755-1759 da Orta Asya'da ilerleyişi Cungarların imhası ve Doğu Türkistan vahasının yok edilmesiyle sonuçlanmıştır (Onuma, 2011: 96).

Görüldüğü gibi Tezkire-i Hâcegân, Cungar Hanlığı yönetimi altındaki Doğu Türkistan'da iki ayrı hizip halinde birbiriyle mücadele eden hocalar dönemini ele almaktadır. Eser temelinde bir tabakât kitabı olması sebebiyle bilhassa şecere konusunda ihtiva ettiği malumat kayda değerdir. Bu bağlamda Hocaların Doğu Türkistan'da tesis ettikleri düzen ve bu düzenin detaylarına dair gerekli bilgileri Tezkire-i Hâcegân'dan edinmek mümkündür. Eser temelinde siyasi gelişmelere ağırlık verdiğinden, eserin birinci ehemmiyeti de buradan kaynaklanmaktadır.

3. Tasavvuf Cereyanı ve Manevî Hayat Üzerinde Nakşibendî Tesiri

Ünlü bir Nakşibendî şeyhi olan Mahdûm-ı Âzam Hoca Ahmed Kâsânî'nin soyundan gelen hocalar, aynı zamanda Nakşibendî silsilesinin Türkistan coğrafyasındaki kolu olarak dinî faaliyetlerini zamanla genişleterek etki alanlarını artırmışlardır. Bilhassa Türk kültür ve medeniyetinin en önemli sahalarından biri olan Doğu Türkistan coğrafyasında İslâm dininin kökleşip derinleşmesinde Hocaların rolleri dikkate değerdir. Tezkire-i Hâcegân'da ağırlıklı olarak siyasi gelişmelere yer verildiğini daha evvel belirtmiştik. Eserde konu edinilen siyasi gelişmeler ağırlıklı olarak dinî motiflerle süslenmiş, hocaların fiiliyatlarına meşru bir arka plan yaratılmaya çalışılmıştır.

Eser aynı zamanda Nakşibendî tesirinin kendini ciddi anlamda hissettirdiği bir dönemin de panoramasını çizmektedir. Tezkire-i Hâcegân'da Nakşibendî geleneğinin tesirlerini görmek mümkündür. Sıklıkla yapılan dini alıntılarla ayet ve hadislerle konuların izahının yapıldığı bölümler dikkat çekicidir. Söz konusu dönemin manevî hayatını gerektiği şekilde anlayabilmek için konunun tasavvufî arka planına dikkat çekmek ve Nakşibendî geleneğinin oluşum sürecine göz atmakta

fayda vardır. Tezkire-i Hâcegân'da anlatılan dönemi anlayabilmenin yolu bu devrin dinamiklerini kavramakla mümkündür.

Orta Asya'da İslâmiyetin yayılmaya başlamasıyla birlikte, VIII. yüzyıldan itibaren bölgede zâhid ve sûfler de görülmeye başlanmıştır. XIII. yüzyılın başındaki Moğol İstilası sebebiyle sosyal ve psikolojik bir sıkıntı içine düşen Orta Asya halkı için tasavvuf kurumları bir nevi sığınak merkezi olarak hizmet etmiştir. Ayrıca bölgenin uzun bir süreye yayılan İslâmlaşma sürecinde sûflerin önemli katkıları olduğu bilinmektedir (Tosun, 2012: 491).

Nakşibendîye'nin kökeni, XIII. ve XVI. yüzyıllar arasında Orta Asya vahalarında gelişmiş ve *Hâcegân* diye anılan "Büyük Üstadların" tasavvufi geleneğinde yatmaktadır. Tarikat buradan batıda Anadolu'ya ve doğuda Doğu Türkistan'a, güneyde ise Hindistan kıtasına yayılmıştır (Weismann, 2015: 37). Tarikat esasen Alevî silsileye sahip olmakla beraber Sünniliğe güçlü bir şekilde bağlıdır. Peygamber'den sonra Nakşibendî silsilesinin ilk halkası, Nakşibendîlere göre Peygamber'in ilk halifesi ve eşsiz manevî makam sahibi bir şahsiyet olan Ebû Bekir es- Sıddık'tır. Nakşibendîler özellikle bu görüşü desteklemek için çok sayıda hadisi de örnek göstermişlerdir. (Algar, 2013: 16).

Tarikatın kurucusu kabul edilen Bahaüddin Nakşibend (öl. 1389) tarikatın ilk şeyhi olup 1318'de Buhara civarında Kasr-ı Arifan adı verilen bir köyde doğmuştur. Nakşibendî lakabının bu tarikatın bazı esaslarına dayanılarak, başkaları tarafından verilmiş olması muhtemeldir. Nitekim "nakışçı" manasına gelen bu kelime "nakş ve band" şekline icra edilerek, zikirden hâsıl olan tesir nakşa, zikir de bu tesiri tespite yarayan bağa benzetilmektedir. Kelimenin ayrıca, bu tarikatın esaslarından biri olup, müridin şeyhine daima bir ruh bağıllığını sağlayan râbıta ile ilgisi olabileceği ihtimali bulunmaktadır (Yazıcı, 1964: 52). Bahaüddin Nakşibend'in kendisinden çok önce vefat etmiş olan Abdülhalik Gucduvanî (öl. 1220) tarafından yetiştirildiği kabul edilir. Bu tarz eğitime ise "Üveysiye" adı verilmektedir (Kara, 2013: 233). Hakikatte, Hoca Bahaüddin Nakşibend'in manevî terbiyesi Hoca Abdülhalik Gucduvanî'den olduğu için onu Hâcegân silsilesinden addetmek yanlış sayılmaz. Bu nedenle, Nakşibendilik bir yandan Kasam Şeyh ve Halil Ata vasıtasıyla Yesevîliğin tesirinde kaldığı gibi, diğer yandan Hoca Abdülhalik Gucduvanî'nin, Ahmed Yesevî'den sonra Yusuf Hemedânî'nin halifesi olması itibarıyla birçok bakımdan Yesevîlikle benzerlik göstermektedir. Hoca Bahaüddin'den sonra Nakşibendilik, Mâverâünnehir ve Horosan Türkleri arasında çok yayılmış, Yesevîliğin nüfuz sahasını bir bakımdan daraltmıştır; lâkin Nakşibendiliğin genel hatları itibarıyla Yesevîlikten pek farklı olmadığını ve Orta Asya'da az bir zaman zarfında yayılışını da evvelce onun zemin hazırlamasına borçlu bulunduğunu ilave etmek gerekmektedir (Köprülü, 2014: 180).

Hoca Ubeydullah Ahrâr gibi bazı Orta Asya Nakşibendî şeyhleri hâce lakabını kullanmaya devam etmişlerse de Hâcegân, Nakşibendîlikten ayrı bir tarikat olarak Emîr Külâl'in Bahaüddin Nakşibend dışındaki diğer halifeleriyle ancak iki üç nesil kadar varlığını sürdürebilmiş, daha sonra Nakşibendîliğin içinde erimiştir (Algar, 2013: 119). Evvelce Türk tasavvufundan esinlenmiş olarak vücuda gelen Nakşibendîlik, hakiki Horasan sofuluğu şeklini almıştır. Sonra da Türk sofuluğunu Horasan tasavvufu ile bir araya getirmeye başlamıştır. Örneğin; Fergana'daki Türk şeyhlerinden Burhaneddin Kılıç'ın çocukları XVI. yüzyıl başında Nakşibendîliğe iltihak etmişlerdir. Zengi Ataya, Seyid Ataya mensup Türk şeyhleri de XVI- XVII. yüzyılda yavaş yavaş Nakşibendîliği özümsemişlerdir (Togan, 1981: 196). Bu tarikat, Türk kültürüne, halk maârifine, Anadolu vahdetine büyük hizmetleri geçmiş bir tarikat olarak kabul edilmiştir (Eraydın, 2011: 373).

Orta Asya'da İslâm dininin yayılmaya başlamasıyla birlikte, VIII. yüzyıldan itibaren bölgede zâhid ve sûfilerin görülmeye başladığını daha evvel belirtmiştik. Doğu Türkistan'ın İslâmlaşmaya başlamasında sûfî ve dervişlerin ciddi katkıları olduğu bilinmektedir. Zaman içerisinde Orta Asya, tasavvuf ve tarikat faaliyetlerinin en yoğun olduğu bölgelerden biri haline gelmiştir. Bu dönemde tasavvuf büyüklerinin manevî tesir sahası genişlemiş ve kök salmıştır. Buna bağlı olarak, tasavvuf cereyanı bu devirde hızlı bir teşkilatlanma sürecine girerek halkın üzerindeki etkisini artırmıştır. İnancın siyasetle ilişkisi ve siyasallaşması sonucunda ortaya çıkan Nakşibendiye kendi siyasi, dinî ve kültürel hayatını belirlemeye başlamıştır. Bunu en çok belirlediği alan da Hokand ve Doğu Türkistan olmuştur. Türkistan Sünniliğin kalesi olurken, öte yandan İran coğrafyası da heteredoksinin kalesi haline gelmiştir. Bu noktada iki tür çekim merkezinden bahsedebiliriz. Bunlar Nakşibendiye ve Erdebil'dir.

Buraya kadarki genel malumattan sonra Tezkire-i Hâcegân perspektifinde Doğu Türkistan'ın dinî hayatındaki manevî dinamiklere değinmeye çalışalım. Doğu Türkistan hocaları, tarikatlarının gücünü yaymak maksadıyla geniş bir dinî faaliyete girişmiş ve kısa zamanda toplum nezdinde otoritelerini arttırmaya muvaffak olmuşlardır. Tezkire-i Hâcegân'dan anladığımız kadarıyla Hoca İshak Velî ve müridlerinin manevî kabiliyetleri gerek yöneticiler gerekse halk üzerinde ciddi bir etki yapmıştır. Hoca İshak Velî'nin kerametlerinden olan, dualarla ölüleri diriltip, hastalara şifa vermesi, çöllerde çeşmeler çıkartıp, bulutlara kelime-i şahadetler söyletmesi gibi mucizevî anlatımlar eserde işlenmektedir. Bu tür kerametlerle 18 budist tapınağını yıkması sonucu, 180 bin kâfir putperestin imana geldiği Tezkire-i Hâcegân'da anlatılır. Bu mucizeler eserde şu şekilde hikâye edilmektedir:

“Kazak diyârına bardılar anda keşf-i kerâmetler zâhîr kılıp tola halk İslâmga müşerref boldı. Hazretнің du'aları birle uluk tirilib kesil şifâ tafıp, çeşmeler içilib

'acâib ve garâib işler bilcürib vuku'a kelip on sekkiz Budist Hanesindi yüz seksen ming kâfir Müslüman boldı." (T. H., vr. 6b).

Tezkire-i Hâcegân'da bu türden hikâyelere sıklıkla rastlamak mümkündür. Eserin bir bölümünde mezarlıktan çıkan ejderha hikâyelerine dahi yer verilmiştir (T. H., vr. 7b).

Ağırlıklı olarak siyasi gelişmeleri temel alan eserden, çok fazla olmasa da hocaların hiyerarşisi ve dini terminoloji hususunda bilgi edinmek de mümkündür. Doğu Türkistan'daki Müslümanlar arasında, Nakşibendî tarikatının başlıca yöneticisi olarak bu hiyerarşinin tepesinde yer alan kişiye *mürşîd* ya da *pîr* denmekteydi. *Mürşîd* ifadesi ise bir nevi dini idareciyi belirtir. Bunların nesebi ekseriyetle İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'e dayanmaktaydı. Bunlar bir mürşîdin soyundan gelen kişiler veya onların temsilcisi olarak görülürlerdi. Aynı zamanda özel bir ifadeyle *halife* olarak da tanımlanırlardı. Bu tanımlama, bir nevi belirli bir grubun dini lideri olarak düşünülebilir.

Halifeler tarafından bir göreve getirilme ya da bir şeyin resmen kabulü *ruhsat* veya *irşâd* olarak adlandırılmaktaydı. Tezkire-i Hâcegân'ın birçok bölümünde hocaları tarafından ruhsat verilen *mürîd*lerden bahsedilmektedir. Tarikatların mürîdleri arasında kabul gören bir takım özel metodlar, yol anlamına gelen *tarik* ifadesiyle anlam kazanmaktadır. Bu tarikatlardan bir bölümü, özellikle de Kaşgar hocalarının mensup oldukları Nakşibendî tarikatı'nda bir takım anlamlar içeren semboller bulunmaktadır. Eserde birçok yerde rastladığımız mezar ziyaretleri de dikkat çekici bir ritüel olarak karşımıza çıkmaktadır.

Genel itibariyle baktığımızda, Tezkire-i Hâcegân'da anlatılan hadise ve gelişmeler çoğunlukla dinî bir motifle süslenmiş ve hocaların faaliyetlerine manevî bir arka plan oluşturulmuştur. Bu bakımdan eserin tetkikinde devrin dinî hayatını şekillendiren tasavvuf cereyanının etkisini göz önünde bulundurmamak icap etmektedir.

4. Hocalar Devri Doğu Türkistanı'nın Kültürel Durumu

Daha evvel Doğu Türkistan coğrafyasında Sünni inancın ağırlık kazanarak diğer heterodoks akımlara baskın gelmesinin bu coğrafyada yeni bir anlayışı ortaya çıkardığından bahsetmiştik. Bu yeni anlayış etkisini sadece siyasi ve manevî hayatta değil aynı zamanda edebî ve kültürel alanda da göstermiştir. Müslümanlar arasında tasavvuf cereyanı gelişip yayıldıktan sonra bunun edebiyat sahasında tesir göstermemesi tabii olarak düşünülemezdi. Doğu Türkistan, tarihsel süreç içerisinde Türk kültür ve edebiyatının şekillendiği ve geliştiği merkezlerden biri olarak her daim dikkat çekmiştir. Uygur edebiyatında birçok eser vücuda getirilmiş ve bunlar

arasında en çok dikkat çeken türlerden biri de tezkire türünde yazılan eserler olmuştur. Bunlar dönemin tarihi, dinî, edebî yaşamı ve kişileri hakkında önemli malumat veren kaynaklar niteliğindedir. Uygur sahasındaki bu tezkireler niteliksel bakımdan şecere, tarihnâme, seyahatnâme ve biyografi gibi türlerin özelliklerinin harmanlandığı bir sentezdir. Makalemizin temelini teşkil eden Tezkire-i Hâcegân, Uygur sahasında bu türde verilen önemli örneklerden biri olarak dikkat çekmektedir.

Tezkire-i Hâcegân sadece hocalar devrinin biyografisi ve siyasi hayatını yansıtan bir eser olmakla kalmayıp, hocaların Doğu Türkistan'a gelişi ve bölgedeki siyasi faaliyetlerinin yanında eğitim faaliyetleri hakkında da bilgi veren bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır. O dönemin diğer Müslüman devletlerinde görüldüğü gibi hocalar devri ve Yarkend Hanlığı döneminde de eğitim sisteminin temelini medreseler teşkil etmekteydi. Bu kurumlarda dinî ilimlerin yanında fen ilimleri de tahsil edilmekteydi. İkinci bir eğitim şekli ise Doğu Türkistan'da etkisini ciddi anlamda gösteren ve tarikat marifetiyle yapılan dinî eğitimidir. Bu kurumlar verdikleri dinî eğitimin yanında siyasal ve toplumsal konularda da işlev görmektedir.⁸

Yarkend şehrinde 60'ın üzerinde medrese binası bulunmaktaydı. Sonraları diğer medreseler çeşitli nedenlerle terkedilmiş ve bu medreselerden 29'unda eğitim faaliyetleri devam etmiştir. Robert Barkley Shaw faaliyet gösteren bu 29 medresenin listesini bize vermektedir. Bu eğitim kurumlarından en eskisi 1497 yılında kurulan Ak medresedir. Bu medrese Altın mezar civarında Han Hoca tarafından yaptırılmıştır. Bu medreseye bağlı olarak bulunan 3 medrese Kargalık, Postgam ve Yarkend'de yer almaktaydı. Buradaki medreselerin tarihi ve de kurucuları hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Medreselerin idari yapısını ise şu şekilde ifade edebiliriz: 1. Ahund: Müdür, 2. Müderris: Öğretmen, 3. Mütevelli: Derneğin Yöneticisi, 4. Çarukbaş: Temizlik işlerine bakan görevliler (Shaw, 1897: 64).

Temel eğitime baktığımızda mektephâne ve okulların her şehir ve mahallede hatta camilerde dahi kurulduğunu görmekteyiz. Bu mekteplerde belli bir yaşa kadar karma eğitim yapılmaktaydı, yani hem kız hem de erkek bir arada okula gitmekteydi. Bu kurumlarda çocuklar hem okumayı öğrenir, hem de öğrendikleri dinî duaları tekrar ederlerdi. Temel eğitimden sonra kızlar genellikle okula devam etmezlerdi. Erkeklerin bir bölümü de Farsça veya Türkçede dört kitaba kadar okurlar sonrasında onlar da devam etmezlerdi. Genç kızların bir bölümü de belirli bir zamandan sonra evlerinde Kur'an öğrenmeye devam ederlerdi (Shaw, 1897: 65).

⁸ Doğu Türkistan'da Eğitim konusuna ilişkin Bkz. Kadir Tuğ, "XVII-XVIII. Yüzyıllarda Doğu Türkistan'da Eğitim", *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 2/1, 2013, s. 298-307.

Tezkire-i Hâcegân'da zamanın tarikat eğitimine dair detaylı bilgiler bulmak zordur. Fakat hocaların ilk dönemlerinde medrese ve mekteplerde okuduklarıyla ilgili birtakım bilgiler bulmak mümkündür. Afak Hoca'nın Yarkend'de idareci iken bazen kürsüye oturup mürşitlerine tarikat dersi verdiğini, bazen de Mevlânâ'nın Mesnevisinden pasajlar okuduğunu öğrenmekteyiz (T. H., vr. 13b). Eserde verilen bilgilere göre Doğu Türkistan hocalarında Pazartesi ve Çarşamba günleri medreseden sonra evlerde toplanıp ilim tahsil etme geleneği de bulunmaktaydı (T. H.,vr. 21a).

Hocaların eğitim esnasında okudukları kitaplarla ilgili net bilgiler bulunmasa da onların medreselerde eğitim aldıkları anlaşılmaktadır. Medreseler aynı zamanda tarikatın çekirdek kadrosu olarak da ayrı bir öneme sahiptir. Tezkire-i Hâcegân'da hocaların keramet ve faziletlerine değinilmesinin altında, tarikata olan inancın kuvvetlendirilmesi ve tarikatın etki alanını yaymak gayesi bulunmaktadır. Nakşibendî tarikatının usul ve kaidelerinin, diğer bir deyişle Hâcegân öğretilerinin halk nezdinde itibar bulması onların güçlerinin artmasını sağlamıştır.

Hocaların zaman zaman toplanıp tarih kitapları ile Peygâmbir ve evliyâ kıssalarını okudukları bilinmektedir (T. H., vr. 20b). Eseri incelediğimizde hocaların şariat hükümlerinin icrasında önemli bir rol oynadıklarını ve kendilerini Hz. Muhammed'in vekili olarak telakki ettiklerini anlamaktayız. Hocaların, müridlerini faydalı işlere sevk etmek ve onları zararlı işlerden men etmek gibi vazifeler üstlendikleri de görülmektedir.

Tezkire-i Hâcegân'da verilen bilgiler doğrultusunda, o dönemde inşa edilen bazı medreselere ilişkin de birtakım bilgiler bulunmaktadır. Eserde yer yer medreselerden bahsedilmekle beraber bir bölümde Ak Medrese'nin inşasından söz edilmektedir (T. H., vr. 26a).

Tezkire-i Hâcegân'da ayrıca kültürel hayatın önemli bir parçası olan Nevruz bayramına ilişkin bazı kayıtlar mevcuttur. Bilindiği gibi Nevruz bayramı esas itibariyle Yeni yıl bayramıdır. Tarihsel kökenleri oldukça geriye gitmekle beraber bu bayram, diğer birçok topluluk için geçerli olduğu gibi, Doğu Türkistan geleneğinde de önemli bir yer tutmaktadır. Tezkire-i Hâcegân'da verilen bilgilere göre, Nevruz bayramı geldiğinde halkın bir araya gelerek geniş kitlelerle etkinliklere katıldıkları anlaşılmaktadır (T. H., vr. 45b).

Sonuç

Hocalar devrinin en önemli kaynağı olan Tezkire-i Hâcegân bağlamında Doğu Türkistan sahasının siyasi, manevî ve kültürel yapısı ile Hocalar ailesinin bu sahada ne derecede etkin bir güç olduğunu açıklamaya çalıştık. Mahdûm-ı Âzam

olarak bilinen Hoca Ahmed Kâsânî'nin soyundan gelen ve Nakşibendî tarikatına mensup hocalar, kısa sürede Altışehir'de önemli bir siyasi güç haline gelmiş ve Cungan hâkimiyeti altında Doğu Türkistan'ı bir müddet yönetmişlerdir. Fars ve Türk kültürünün rekabet halinde çatıştığı bu dönemde Türk kültürünün etkisinin artması sonucu Tezkire geleneğinde Türkçe edebiyat vücuda gelmiştir. Bu bağlamda medreselerde ve Nakşibendîye arasında önceden sadece Fars dili egemen olmuşken, Doğu Türkistan'da yavaş yavaş Türkçe hâkim olmaya başlamıştır. Tasavvuf cereyanları üzerinden manevî hayattaki gelişmeleri okuyabilmek ve Nakşibendîyenin kendi iç dinamiklerini anlayabilmek için bu hususlara dikkat çekmek icap eder.

Eserde konu edinilen hocalar devri, Aktağlılar ve Karatağlılar adı altında birbirine zıt, fakat inanç bakımından bir farkı olmayan iki grubun siyasi hâkimyet dönemini ifade etmektedir. Genel itibariyle siyasi hadiselerin anlatıldığı Tezkire-i Hâcegân'da yer yer Nakşibendî tarikatının usul ve kaidelerine dair bilgi edinmemiz mümkündür. Doğu Türkistan'ın eğitim hayatında önemli yer tutan medreseler, hocaların bu bağlamdaki faaliyetleri ve bazı kültürel anekdotlar da eserde değinilen konular arasındadır. Çağatay Türkçesi ile kaleme alınan eserde sözlü kültürden yazılı kültüre geçiş aşamalarının izlerinin görüldüğünü de eklemek gerekir.

Eserdeki bilgileri ciddi bir tenkit süzgecinden geçirmek gerektiği aşıkardır. Ancak bu şekilde ortaya konulacak bilgilerin tarihî ve bilimsel bir değeri olabilir. Bu bağlamda ele alıp izahat getirmeye çalıştığımız Tezkire-i Hâcegân, hocalar devrinin en önemli kaynağı olma özelliğini korumaktadır.

KAYNAKLAR

- Algar, Hamid (2013). *Nakşibendîlik*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Babajanov, Bakhtiyar (1999). “Biographies of Makhdum-ı A'zam al-Kasani al-Dahbidi, Shaykh of the Sixteenth-Century Naqshbandiya”, *International Journal for Oriental Manuscript Research*, V/II, St. Petersburg.
- Bekin, Ali Rıza (1981). “Yakup Beğ’den Önce Doğu Türkistan’daki Ayaklanmalar”, *Doğu Dilleri*, II/4, s. 17-37.
- Eraydın, Selçuk (2011). *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Hartmann, Martin (1905). Ein Heiligenstadt im Islam: Das Ende der Caghataiden und die Herrschaft der Chogas in Kasgarien. *Der Islamische Orient I*.
- Hayit, Baymirzâ (1995). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları.
- Kara, Mustafa (2013). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Köprülü, Mehmet Fuad (2014). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Onuma, Takahiro (2012). “Promoting Power: The Rise of Emin Khwaja on the Eve of the Qing Conquest of Kashgaria”, *The Research Institute for Oriental Cultures Gakushuin University*, 57, s. 31-59.
- Sawada, Minoru (2010). “Three groups of Tadhkira-i Khwajagan: Viewed from the chapter on Khwaja Afaq”, *Studies on Xinjiang Historical Sources in 17-20th Centuries*, (edited by James A. Millward, Shinmen Yasushi, Sugawara Jun), 12, Tokyo, s. 10.

Schwarz, Henry Gerard (1976). "The Khwajas of Eastern Turkestan", *Central Asiatic Journal*. XX, Wiesbaden.

Shaw, Robert Barkley (1897). "The History of the Khojas of Eastern Türkistan summarised from the Tazkiia-i Khwajagan of Muhammad Sadiq Kashghari" (ed. with introduction and notes by N. Elias), *Published as Supplement to the Journal of the Asiatic Society of Bengal*, LXVI/1, s. 1-67.

Togan, İsenbike, (1991). "Chinese Turkestan Under the Khojas (1678-1759)", *Encyclopedia Iranica*, Cilt 5, Mazda Publishers, California, s. 474.

Togan, Zeki Velîdî (1969). *Hâtıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul: Hikmet Gazetecilik.

Togan, Zeki Velîdî (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Cilt 1, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Tosun, Necdet (2001). "Kâsânî, Ahmed", *TDVİA*, Cilt 24, İstanbul.

Tosun, Necdet (2012). "Orta Asya'da Tasavvuf", *Orta Asya'da İslâm*, Cilt I, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları. Ankara-Türkistan, s. 491-550.

Tuğ, Kadir (2013). "XVII-XVIII. Yüzyıllarda Doğu Türkistan'da Eğitim", *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 2/1, s. 298-307.

Weismann, Itzhak (2015). *Nakşibendilik*, (çev: İrfan Kelkitli), İstanbul: Litera Yayıncılık.

Yazıcı, Tahsin (1964). "Nakşebend", *İA*, Cilt 9, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.